

I skyggen av den gule røyken

Erfaringer med teater og industri

Tor Arne Ursin

Grenland Friteater

E-post: tor.arne.ursin@grenlandfriteater.com.

Med ord som sagt frå mann til mann

Og kviskra mann til kvinne

Om draum og dåd på sjø og land

Som aldri går or minnet

Fortel eg her så sant eg kan

Om knog for lønn og hyre

Men og om vegen som vi fann

Ut mot eventyret!

Kjartan Fløgstad, Dalen Portland, 1977

Jeg har vært initiativtaker, regissør og forfatter for en lang rekke teateroppsetninger på Grenland Friteater med industri og industriarbeiderkultur som tema. Flere av disse oppsetningene har vært spektakulære utendørsproduksjoner som har vakt oppsikt. Det er mange mennesker som har vært med i dette arbeidet som inspiratorer, medarbeidere, skuespillere, medforfattere, sjåfører, teknikere og så videre. Noen svært få er nevnt her. Når det står «vi» i teksten refererer det seg til de faste medlemmene i Grenland Friteater og prosjektmedarbeiderne i det enkelte forestillingsprosjektet. Det er i hvert fall helt umulig å skille mitt arbeid fra arbeidet i og med Grenland Friteater og de menneskene som har vært med på dette eventyret.

Jeg blir ofte spurt om hvordan arbeidet i Grenland Friteater finansieres. Grenland

Friteater mottar i dag støtte fra Kulturdepartementet, Telemark fylke og Porsgrunn kommune, og vi har opp gjennom årene hatt mange gode sponsorer fra industri og næringsliv. Vi har lite å klage på. Det kan allikevel være greit å nevne at ingen av de prosjektene som omtales i denne teksten har vært bestillingsverk. De har alltid kommet til ut fra kunstnerens egne behov og initiativ.

Et forsøk på å slippe unna arven fra industrien

Først en biografisk note: Jeg er født i Glomfjord i Nordland helt på tampen av «det kjedelige 50-tallet». Glomfjord var en «one company town» der *Han Hydro*, som vi ungene sa, eide alt. I mine gutteøyne var *Han Hydro* det nærmeste en kunne komme Gud. Jeg kom til Herøya i 1966 og bodde to

år i gata som skiftet navn fra Sankt Olav til Sam Eyde. Flere av oss som danna Grenland Friteater har liknende historier.

Industrisamfunnet var ikke noe vi hadde lyst til å arve, ungdomsgjengen fra Porsgrunn som sammen startet Grenland Friteater i 1976. Ikke at noen ville gi oss dette i arv heller. Det var et slags nødvendig onde for å komme ut og opp og ut og fram. Jeg husker far sa til meg en gang han sto og mekka på den gamle Volvoen i garasjen: «Du må aldri begynne å jobbe i industrien!» Jeg tror jeg må ha vært tretten. Det var i hvert fall like etter at han hadde blitt diagnostisert med leukemi etter et yrkesliv som sivilingeniør med maling og løsemidler og gass og dritt. Det var noe med smerten og intensiteten han sa det med som brant seg inn. Og jeg ble verken industriarbeider eller ingeniør.

Men i den perioden på slutten av 1970-tallet da Trond Hannemyr, Lars Steinar Sørbo, Lars Vik og jeg etablerte Grenland Friteater i Porsgrunn som en fri, profesjonell teatergruppe, så jobba vi jo i industrien innimellom for å spe på inntekten. På Stuer'n, på Hydro om sommeren, på et lite verksted i Brevik som rensa elektroder til magnesiumen. Mest heldig var Lars Steinar som innimellom hadde jobb i den mytiske elektrolysehallen på Magnesiumen – Bygg 104 på Herøya, for det var den verste arbeidsplassen i hele landet. Han fikk alle tillegg: Skift-tillegg, smuss-tillegg, gass-tillegg, maske-tillegg, ubehags-tillegg, eller hva de nå het alle sammen. Han tjente det dobbelte.

Vi dreit vel i resten av kulturarven også. Vi tilhørte den første generasjonen som var vokst opp med TV. Vi så alt som var på kino. Vi leste helst de aller siste bøkene som var kommet i paperback som vi knabba på bokhandelen fordi vi ikke hadde råd. Vi hørte ekstra nøye på den lyden som kom når pick-upen freste gjennom platerillene og lot

den fylle hele kroppen: skrikene til Janis, gitaren til Jimi, det syntetiske universet til Pink Floyd.

Etter å ha arbeidet intenst i flere år, hadde vi i 1982 premiere på en forestilling basert på hardkokte amerikanske kriminalromaner. Da skreiv jeg i programmet at min kulturelle arv var den jeg hadde fått gjennom massemedia og at jeg var mer amerikansk enn norsk – på innsida av hue i hvert fall. Det må ha vært en av de aller første virkelig postmoderne teaterforestillingene i Norge, uten at vi var oss bevisst det den gangen. Med den forestillingen kom Grenland Friteater inn i et internasjonalt nettverk av teatergrupper og festivaler. Den vesle gjengen fra Porsgrunn kunne reise Europa rundt og spille på vårt beste engelsk med amerikansk aksent, dressa opp som gamle filmstjerner fra Hollywoods gullalder. Vi spilte i København, Stockholm, Madrid, Roma og Budapest og på lange turneer i Italia og Øst-Europa.

Men når vi reiste rundt i Norge ble vi ofte konfrontert med at vi kom fra Norges verste industrihøl. Det kunne vi ikke slippe unna! Gass, gift, kvikksølv. Den gule røyken som strakte seg milevis utover i Skagerrak og oppover mot fjella, fangstforbud for fisk i fjordene, fotoelektrisk smog etter at det petrokjemiske anlegget på Rafnes starta, kreftepidemi på PVC-en på Herøya. «Så dere er fra Porsgrunn? Stakkars ...».

Men Grenland Friteater fortsatte å være i Porsgrunn. Det var ikke mange som hadde gått på skolen sammen med oss som gjorde det. Allerede i 1982 publiserte *The Drama Review* i New York, én av de viktigste publikasjonene om scenekunst, en artikkel om Grenland Friteater som het «The children who stayed at home». Og sakte, men sikkert sneik den arven vi hadde med oss fra industrisamfunnet seg inn på oss bakfra uten at vi merka noe til det.

To image-bilder forteller en historie

I 1985 skulle vi ta et image-foto av Grenland Friteater. Vi hadde med oss vår egen italienske fotograf. Vi ville framstå som kule, moderne, tøffe, urbane, internasjonale, you name it! Bildet skulle bli vårt image og skulle bli med oss i mer enn ti år. Det så kanskje ut som om det var knipsa i South Bronx eller et liknende røft område. Men nei, bildet ble tatt på Smieøya i Skien, ganske nøyaktig der den første industrien i Telemark ble anlagt. Bygget en kan se til venstre på bildet er jevnet med jorda for lengst. Men til høyre på bildet skimter en ruinene av PM 5-bygget, det eldste industribygget i Telemark.

Tolv år seinere – i 1997 – måtte vi ha et nytt image-bilde. Denne gangen hadde jeg

en bevisst tanke bakom bildet. I forgrunnen skulle vi posere som kunstnerne i Krøyers ikoniske «Hipp hipp hurra!» – Danmarks nasjonalbilde. Og i bakgrunnen skulle industrien være. Vi prøvde ulike motiver, men med dagens aller siste solstråler rigga vi oss til på en flåte på Gunnekleivfjorden med fabrikkene og pipene i den ikoniske Herøya skyline i bakgrunnen. Dette ble bildet som fortalte hvem vi var og hvor vi kom fra: Kunstnerne som danser, drikker og morer seg med industrien i bakgrunnen. For enda var ikke industrien kommet helt i forgrunnen. Det skjedde først tre år seinere.

Men før det hadde det skjedd flere ting.

Gruppebilde 1985: Fra venstre: Lars Vik, Hedda Lindstad, Elin Lindberg, Trond Hannemyr, Geddy Aniksdal, Anne-Sophie Erichsen, Tor Arne Ursin. Foto: Luca Gavagna.

Gruppebilde 1996: Fra venstre: Trond Hannemyr, Tor Arne Ursin, Lars Vik, Geddy Aniksdal, Anne-Sophie Erichsen, Nina Ossavy, Hans Petter Eliassen. Foto: Stefano Lanzardo.

Hjem igjen: Norge som tema og forskningsfelt

For det første hadde Grenland Friteater starta Porsgrunn Internasjonale Teaterfestival i 1995. Festivalen ble en umiddelbar suksess. Det var som å komme hjem. For selv om vi hadde bodd og arbeidet i Porsgrunn hele tida, så hadde vår oppmerksomhet i stor grad vært vendt utover. Fra å være et internasjonalt orientert avantgarde-teater ble vi med ett slag folkelige med et stort lokalt publikum.

Det andre var at temaene også hadde vendt hjem. En av de tingene som bidro sterkt til suksessen med teaterfestivalen, var vår egen forestilling *Smuglere*, basert på Arthur Omres roman, som ble spilt som stedsspesifikt utendørs vandreteater på Sjøfartsmuseet i Porsgrunn med bygningene ved elva som kulisse. Med *Smuglere* tok vi den hardkokte og amerikanske stilen med hjem, akkurat slik Arthur Omre hadde gjort to generasjoner tidligere. Etter å ha spilt *Smuglere* for fulle hus i fire år, demret det at vi både hadde funnet en fortellerform og et publikum som vi kunne spille nye ting for.

Hvorfor ikke ta opp det som på mange måter var aller nærmest: Vår egen historie.

Etter stort sett kun å ha brukt utenlandske tekster som forelegg for produksjonene, innledet jeg et samarbeid med forfatteren og retorikeren Georg Johannesen i 1994, noe som har blitt til en lang rekke forestillinger. Georg Johannesen insisterte på at Norge alltid var tema. «Du må alltid tone flagg!» sa han til oss. Norge, både som realitet, begrep og myte, ble til selve forskningsfeltet for nærmest alt jeg har skrevet og regissert siden: Hva er grunnlaget for det samfunnet vi lever i? Hva er de materielle, kulturelle og spirituelle vilkårene for de livene vi lever?

Det tredje var at Grenland Friteater tidlig på 1990-tallet ble engasjert for å undervise i drama på Forfatterstudiet i Bø. Det slo meg at ingen av forfatterspirene skrev om arbeids- eller yrkesliv. De skrev gjerne om folk som satt rundt et kafébord og småpratet om sitt uinteressante sexliv, men det var knapt noen i stykkene deres som hadde noe yrke! Og samtidig la jeg merke til at det heller ikke var skrevet noe skjønnlitte-

rært fra Herøya – Norges største arbeidsplass gjennom tre generasjoner.

Harde tak

Hva er historia til samfunnet som er vokst fram «under røyken fra pipa»? Det spørsmålet gjaldt ikke bare Porsgrunn, men mange industristeder langs norskekysten. Svaret på spørsmålet ble til forestillingen *Harde tak*, fortellinga om «dei store og voldsomme omveltningane i Norge det siste hundreåret og med mange hovudpersonar og bipersonar i strida for framsteg og utvikling», som hadde premiere i 2000 og ble spilt tre år for fulle hus som det heter – selv om det stadig foregikk utendørs.

Forestillingen bygde på romanen *Fyr og flamme* av Kjartan Fløgstad. Med anleggs-slusken, sjømannen, smelteverksarbeideren, kommunisten og kjetteren Hertingen som gjennomgangsfigur fulgte vi den kollektive historien om det norske industrisamfunnet fra Hertingen går i land fra en båt midt i «hjarta av Norge» på vei til Rjukan i 1910, til han til slutt dør på et sjukehus i Porsgrunn i 1980.

Vi fikk plass til å spille på PMV, Porsgrunn mekaniske verksted, det gamle verftet midt i byen på vestsida av elva. Vi fikk en asfaltplass rett under den flotte krana som ble bygget av de ansatte med de materialer som kunne skaffes i 1950, en stålkonstruksjon som kunne minne om Tatlins tårn. Kjøretøyer og annet maskineri rulla inn og ut av scenen og fortalte om tida som gikk. Hester, kjerrer, vogner, biler, gaffel-trucker, mopeder, scootere, til og med en ekte likbil fra 1972 var viktige scenografiske elementer, men også egne «attraksjonsobjekter» i seg.

Det var ikke bare Kjartan Fløgstads romantekster vi brukte. Jeg hadde også tatt sterke inntrykk fra hans essays om populær kunst og kulturindustri i *Loven vest for Pecos*. Fløgstads tanker om karnevalisme og stil- og

sjangerblanding ga inspirasjon til mange djerve påfunn og de litterære referansene og de litterære referansene ga styrke til fortellingen. Den lange og tragiske revolusjonsideologen Hertingen og den vesle spottegauken Marthon Danielsen ble våre Don Quijote og Sancho Panza i kamp med industrisamfunnets vindmøller.

En av de mest vellykkede scenene kalte vi *Daglegliv i Folkeheimen*. Den handla om familien Bruhøl, der far og mor, Styrk og Mabel, to «av de stille her i landet», var Hertingens anti-poder, trofaste og uegennyttige medlemmer av Arbeiderpartiet som de var. «Den var vond, den scena», sa Kjartan Fløgstad da han kom på premieren. Det var både vondt og lattervekkende å se på de naive og trauste sliterne i all sin prektige småborgerlighet. Men jo mer Hertingen og Marthon raljerte med Styrk og Mabel Bruhøl, jo mer virket det som disse fromme sjelene steg i publikums aktelse. Jo mer vi kastet på dem av ironi og spydigheter, jo gladere ble folk i dem. Jeg som hadde vært overbevist om at vi aldri kom til å få noen engasjementer hos LO eller Arbeiderpartiet etter dette, fikk noen år seinere oppleve at vi fikk LOs kulturpris!

Med *Harde Tak* fant vi en ny dialog med publikum. Ulike folk på ulike steder kunne betro meg at denne Hertingen – nei, det var nå egentlig deres egen kjødelige bestefar, bare så det var sagt! Bakom diktverket som Kjartan Fløgstad hadde skrevet, var en virkelighet som var nær i tid og rom, og en kilde av folkekultur han hadde tappet av.

Da vi spilte *Harde Tak* i Porsgrunn, jobba Hertingen i den beryktede magnesium-elektrolysehallen i gamle B 104, og bodde i Folkvanggata, eller «Folkevogn-gata», som ungene forsto det som. Men da vi spilte på Rjukan eller på Notodden, måtte vi legge om teksten og finne ut hvor den verste arbeidsplassen i tungindustrien hadde vært og hvor det mest avsidesliggende små-

bruket lå på disse stedene. Og de fant vi jo alltid. Samme hvor stedsbundet historien hadde vært i utgangspunktet, så var den alltid del av en større historie – historien om det norske industrisamfunnet.

For vi reiste altså på turné til andre ensidige industristeder – Notodden, Rjukan og Sauda. Det var vel på mange måter et minst like «umulig» prosjekt som den originale produksjonen. I realiteten var det full ny oppsetning av forestillingen hvert sted med ny stedsspesifikk scenografi, nytt amatørensemble og nye hester og kjøretøyer.

Harde Tak var en historie om framskritt og oppgang og velstandsutvikling og nyskaping, men den var fortalt nedenfra. De rike var bare til stede helt i utkanten av historien. «De står der aleine for seg sjøl, med mykje dyrt tomrom ikring seg,» som en av anleggs-sluskene sier i forestillingen. Og med Hertingen var vi alltid på tapernes side! Han holdt fanen høyt både for teknologiske framsteg og sosial revolusjon, men alltid havnet han på feil lag.

Å spille på omnshuset i Sauda, som hadde vært Kjartan Fløgstads modell for Hertingens arbeidsplass, var ett av mange høydepunkter undervegs. Sceneområdet ble klargjort med lastebil og en hjullaster med tre meter høye hjul. Første kvelden var det et stort publikum, men andre kvelden kunne det vært bedre. «Du veit, når folk hører 'friteater', så trur dei at det er nokon som står og mumlar i ein krok», sa Kjartan Fløgstad. Vel, var det noe vi ikke gjorde, så var det vel akkurat det!

Harde tak var et vilt prosjekt, en tre timer lang forestilling som ble skapt på seks uker uten manuskript. Jeg husker at jeg traff en dramatikerkollega i hovedstaden som på det sterkeste frarådet prosjektet: «Erru gæern? Du kan ikke sette opp DEN boka! Det ække mulig det!» Han tenkte nok både på de enorme sprangene i tid og rom og det svimlende persongalleriet i boka, men kanskje

like mye på mangelen på avsnitt, enn si tradisjonell dialog. Men da hadde vi allerede spilt forestillingen i tre år med stor suksess.

Figurene fra Harde Tak støpes i nye former

Selv om forestillingen ble lagt ned i 2002, ville flere av karakterene liksom ikke dø. Både Marthon, Hertingen og Styrk og Mabel Bruhøl levde videre med å opptre i kulturinnslag for lag og foreninger. Det var stadig bruk for dem. Etter noen år diktet vi videre på Kjartan Fløgstads karakterer og laget nye historier av de gamle og nye verdener som omsluttet publikum på en ny måte i forestillingene *Hotel Hertingen* (2012) og *Tapte Paradis* (2013).

Med inspirasjon fra engelsk og kontinentalt *immersive theatre*, ominnredet vi hele det vesle teaterhuset vårt i Porsgrunn til et hotell med egen festsal, der det i arbeiderbevegelsens ånd ble arrangert fest med mat og drikke. Men først ble publikum tatt med på en guida tur rundt på tomta vår med sceniske spillestasjoner som: Sluskeleir på Såheim 1910, arbeidere i bondebryllup 1921, en trefning i den spanske borgerkrigen ved en barrikade i Barcelona 1937, et arbeiderhjem i Folkevognsgata på Herøya, brakka på den berykta Magnesiumen og en hemmelig overvåkningsentral et sted i Hydro-systemet, alt på 1960-tallet og til slutt et sykeværelse på St. Josephs hospital i 1980. Siste del av kvelden var det lødig underholdning i festsalen med konsert og ekte tombola med Styrk og Mabel Bruhøl. Gevinstene var fine og aller finest var en fruktkurv fra Samvirkelaget på Herøya. Inntektene gikk, i arbeiderbevegelsens ånd, til internasjonalt solidaritetsarbeid i slummen i Lima.

Det var ikke lett å bli kvitt hverken Hertingen eller ideene han sto for. Selv etter alle rundene på Friteatret hadde vi ikke tynt det siste ut av ham. Hvor mange ganger har

egentlig Hertingen dødd i våre forestillinger? Jeg har ikke tall på det.

Etter hvert ble jeg flere ganger utfordra til å lage noe om globalisering og internasjonale forhold. Et slags svar på det ble forestillingen *Lukta av penger*, som ble spilt uten-dørs ved Sjøfartsmuseet i Porsgrunn under Teaterfestivalen i 2014. Her fikk Hertingen, Marthon og Styrk og Mabel bli med en tur til den andre sida av jorda. Med utgangspunkt i en ironisk scene der arbeiderbevegelsens verdier endelig skal bli stedt til hvile ved at Hertingens urne blir forseglet for alltid, tok vi opp den uklare sammenblandingen av nye og gamle verdier i samrøre mellom arbeiderbevegelse og internasjonal storkapital. Hertingens urne kommer på avveie og tar oss hele vegen til Peru, der norsk kapital i 2014 var tungt involvert i den kontroversielle fiskeoljeindustrien.

Han som ofret alt for vitenskapen – og industrien

I 2003 kom jeg over den britiske forfatteren Lucy Jagos bemerkelsesverdige biografi om Kristian Birkeland, «pioneren som ofret alt i vitenskapens tjeneste». Selvsagt visste jeg en del om Birkeland fra før av, om den elektriske kanonen og om oppstarten av Norsk Hydro. Men Lucy Jago viste at det var så mye mer ved Birkelands historie. Også *Alt for vitenskapen!* er en historie om store, ja, fantastiske framskritt. Men det går dårlig med Kristian Birkeland. Han går helt til grunne til slutt. Og selv om mye av årsaken til det tragiske utfallet kan føres tilbake til Birkeland selv og spenningene i personligheten hans, så får både Hydro og spesielt Sam Eyde sin del av skylda.

Men det var først i 2015 at vi kunne begynne å arbeide med denne historien. Ideen dukket opp igjen mens Leif Arild Sanden og jeg var på Notodden videregående skole. Vi spurte på lærerværelset hva de mente neste forestilling for skoleverket

skulle handle om. Svaret var helt entydig: Industrireisinga i Telemark. Det slo meg at vi kunne bruke den fantastiske, men tragiske historien om Kristian Birkeland, som jeg hadde foreslått i 2005, men fått nei på. Jeg ville at vi skulle gjenskape noen av Birkelands viktigste oppfinnelser og la forestillinga utspille seg rundt dem. Vi fikk laga nye versjoner både av Birkelands terrella, den første eksperimentelle gjødselovnen og den berømte elektriske kanonen. Igjen inspirert av ideene om *immersive theatre* ville jeg at tilskuerne eller elevene skulle få gå inn i scenografien, slik at handlingene utspiller seg rundt dem. Denne forestillinga har vi spilt for alle elever i videregående skoler i Telemark de siste tre åra gjennom Den kulturelle skolesekken.

Hva forestillinga handler om? Jo, om den nær sagt utrolige energien og skaper-evnene som skapte det norske industrieventyret. Men også om prisen som pionerene betalte med liv og helse – til og med de som var øverst på rangstigen. For meg snek det seg nok også inn et snev av personlig hevn over industrien som tok fra meg far – ingeniøren som døde etter en gassforgiftning i Salpetersyrefabrikken på Hydro femti år tidligere.

Noen forestillingsprosjekter omtalt i teksten:

The Play is Over – American Dreams (1982)

Smuglere (1995)

Harde Tak (2000)

Hotel Hertingen (2011)

Tapte Paradis (2012)

Lukta av penger (2014)

Alt for vitenskapen! (2016)

Grenland Friteater ble startet i 1976 og er Norges lengstlevende frie scenekunstgruppe. Grenland Friteater har tilhold i Porsgrunn, men driver utstrakt turnevirksomhet og har

gjestespilt i 38 land på 5 kontinenter. Teatrets målsetning er ikke kun å lage nyskpende, underholdende, tankevekkende og gripende, – kort sagt – gode forestillinger. Det er også å bidra til å utvikle en ny teaterkultur i distrikts-Norge; en som føles relevant, kommunikativ, sanselig, direkte og utfordrende – og ikke bare en blek skygge av hovedstadens teaterdebatt og konvensjoner. Grenland Friteater er i dag et kompe-

tansesenter for fri scenekunst som arrangerer kurser, seminarer og festivaler, bl.a. Porsgrunn Internasjonale Teaterfestival, Norges største årlige teaterfestival. Grenland Friteater støttes av Kulturdepartementet, Telemark fylkeskommune og Porsgrunn kommune.

Artikkelen er ikke fagfelleurdert.